

сполуці при + місцевий відмінок. У цих морфолого-синтаксичних варіантах, утворених внаслідок згортання предиката підрядної допустової частини, нейтралізується семантичне навантаження відмінкового закінчення у зв'язку з функціонуванням їх у семантичній зоні прислівників.

Подальші наукові розвідки в цьому плані передбачають ґрунтовний опис позиційних (формально-синтаксичних і комунікативних) варіантів допустової синтаксеми, що дасть змогу здійснити системний функціональний аналіз цієї мінімальної синтаксичної одиниці.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
3. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць / К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с.
4. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка української мови. Синтаксис: [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : Дон НУ, 2001. – 662 с.
5. Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні : монографія / О. В. Кульбабська. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2011. – 672 с.
6. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М. В. Мірченко. – [2-ге вид., переробл.]. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
7. Ткачук Т. П. Аналітичні засоби реалізації допустових семантико-синтаксичних відношень у простому реченні / Т. П. Ткачук // Теоретична і дидактична філологія: зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2007. – Вип. 2. – С. 258-268.
8. Храковский В. С. Уступительные конструкции: семантика, синтаксис, типология // Типология уступительных конструкций / В. С. Храковский (отв. ред.). – СПб : Наука, 2004. – С. 9-91.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олександр Межов – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

Наукові інтереси: функційно-категорійна грамати́ка української мови.

РОЛЬ МІЖКАТЕГОРІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ НА ШЛЯХУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗНАЧЕНЬ ІСТОТИ/НЕІСТОТИ ФОРМАМИ ВИРАЖЕННЯ

Тетяна МОРОЗ (Харків, Україна)

У статті проаналізовано міжкатегорійну взаємодію іменникових категорій роду, числа та відмінка з категорією істоти / неістоти. Доведено, що ця взаємодія й взаємозумовленість впливає на послідовне формальне (морфологічне) вираження значення істоти / неістоти.

Ключові слова: опозиція істота / неістота, граматична категорія, рід, число, відмінок, морфологічна форма, граматичне значення.

The article analyzes the intercategory interaction of the noun categories of gender, number and case with the category of animateness / inanimateness. It is proved that the interaction and interdependence affect the consistent formal (morphological) expression of the grammatical meaning of animateness / inanimateness.

Key words: opposition an animate / inanimate, grammatical category, gender, number, case, morphological form, grammatical meaning.

У наукових джерелах поширеним способом подання інформації про специфіку реалізації значень істоти / неістоти є такий: «Граматична диференціація іменників – назв істот і неістот відбувається на рівні категорії відмінка та роду, а іноді й на рівні синтагматики» [10: 100], де цілком очевидним є ігнорування того, що значення істоти / неістоти мають власні засоби вираження, а отже, їх диференціація відбувається на їх власному рівні, який пов'язаний, але не перекритий іншими рівнями – відмінком і родом. На противагу такій інтерпретації більш близькою до істини видається думка, висловлювана, наприклад, А.П. Загнітком. Учений, зараховуючи опозицію істота / неістота до групи морфологічних, одним із присутніх для цього аргументів вважає її важливу роль у функціонуванні інших часткових категорій іменника [4: 54], указуючи цим самим на самостійну значущість кожного рівня й водночас на їх взаємодію [4: 78].

Мета статті – проаналізувати взаємодію часткових іменникових категорій роду, числа та відмінка з категорією істоти / неістоти, довести, що ця взаємодія й взаємозумовленість впливає на послідовне формальне (морфологічне) вираження значення істоти / неістоти.

До загальноприйнятих належить погляд, згідно з яким опозиція істота / неістота (незалежно від її статусу) є визначальною для категорії роду, оскільки саме на ґрунті попереднього розподілу іменників на ті, що позначають істот, і ті, що позначають неістот, відбувається подальший розподіл іменників у межах категорії роду. Відповідно до цього одна частина іменників реалізує значення роду в його семантико-граматичному різновиді, а інша – у формально-граматичному [3; 87–90; 6: 177–185]. Поза дією категорійних значень істоти / неістоти іменникова категорія роду мала б вигляд класифікаційної формального типу, що врешті й послужило підставою деяким дослідникам об'єднати ці дві категорії в одну – узгоджувального класу (А.А. Залізняк, І.Г. Милославський) або взагалі розглядати рід як формальну класифікацію (І.П. Іванова).

Водночас поза увагою дослідників зазвичай залишається те, що взаємодія й взаємозумовленість категорій істоти / неістоти та роду побудована на чіткому принципі: морфологічно вираженим рід уповні реалізує себе лише в однині, істота – лише у множині. Тобто обидві категорії знаходять своє обов'язкове послідовне вираження в незаангажованих один одним локусах іменникової системи, окрім іменників чоловічого роду однини. У зв'язку з цим можна зауважити, що вже сама логіка такого виявлення в мовній системі могла б бути переконливим свідченням граматичності обох категорій, однак на неї дослідники мало зважали. Тому цей феномен, як видається, потребує більш детального аналізу.

Передусім з'ясування потребує питання, чому в мові виникла нагальна необхідність категоризації обох значень – роду та істоти / неістоти, незважаючи на те, що вони перебувають у відношеннях своєрідного підпорядкування, а то й взаємонакладання. Адже тут цілком очевидно є певна неекономічність, надмірність у вираженні, що не була знищена в цілому послідовно реалізовуваним у мові принципом економії [4: 77; 8: 93–114], який би міг спрацювати з огляду на те, що інший принцип – довільності та вибіркової категоризації поняттєвих значень [8: 136–138] – цілком уможлилював це. Розвиток граматичної системи на дотриманні цих принципів забезпечив би уникнення вираження одного зі значень граматично, проте цього не відбулося, що дозволяє припускати: обидва значення для мови виявилися однаково важливими. Виходячи з позиції, що мова є віддзеркаленням характеру мислення її творців і носіїв (В. фон Гумбольдт, Л.А. Лисиченко, О.О. Потебня, Б. Уорф та ін.), можемо стверджувати, що мовна категоризація обох значень як відносно самостійних стала результатом важливості їх вираження в мові задля відбиття типу ментальності мовців. Отже, у процесі паралельної граматизації (морфологізації) обох значень вирішальну роль відіграв психоментальний чинник, аналіз якого виходить поза межі роботи. Єдине, про що варто згадати у зв'язку з ним, це те, що саме зміни в підставах мисленнєвої категоризації предметів навколишнього світу (на думку дослідників, ця категоризація початково могла відбуватися за ознакою активності / інактивності, статі референтів, наївного розумінням живого / неживого та ін. [5: 342–343; 7: 29–37]) сприяли втраті логічності первісного поділу, за якою б ознакою він не здійснювався, та, відповідно, логічності його мовної репрезентації. Це й визначило необхідність існування двох поділів, які таку логіку робили більш послідовною лише в сукупності, створюючи більш уніфіковану систему засобів її вираження.

Таким чином, причину паралельної мовної категоризації значень роду й істоти / неістоти можна вбачати в неможливості виконувати ними свої функції окремо одна від одної. Виправданість цієї позиції стверджується, як було показано вище, тим, що значення істоти / неістоти слугує першим рівнем членування іменникової лексики, який забезпечує ґрунт для подальшого поділу іменникових лексем на підкласи з формально-граматичним і семантико-граматичними змістом роду.

У зв'язку з цим не може бути зігнорована роль взаємодії категорії числа з категоріями істоти / неістоти та роду. Ця взаємодія виявляється, по-перше, в тому, що грамема однини забезпечує категорію роду можливістю наповнювати свої форми семантичним змістом, оскільки лише в однині більш релевантною для мовця виявляється така інформація, як стать референта, недорослість та ін.; по-друге, в тому, що множина, звільнившись завдяки своєму значенню від функції вказівки на позамовні ознаки референтів, уніфікувавши свою форму репрезентації, відкрила позицію для вираження непослідовно виявлюваних в однині значень істоти / неістоти, які, в свою чергу, вкрай були необхідні, щоб забезпечити функціональність

категорії роду в однині. Ця логіка підтверджується й спостереженнями лінгвістів над становленням категорії істоти / неістоти: спочатку вона була формалізована більшою мірою лише на рівні однини в іменниках на позначення осіб чоловічої статі, далі поширилася на назви представників тваринного світу, а у множині її становлення відбувалося поступово за такою динамікою: іменники – назви осіб чоловічого роду → іменники – назви осіб жіночого роду → іменники – назви тварин [9: 62], що, врешті, забезпечило охоплення категорією істоти / неістоти всієї іменникової лексики. Окреслені в такий спосіб причинно-наслідкові відношення, які мали місце в діячості та сприяли виформовуванню категорії істота / неістота як граматичної (морфологічної), засвідчують, що важливу роль у цьому становленні відіграла саме взаємодія категорій роду та числа. Насамкінець варто зазначити, що зі становленням опозиції істоти / неістоти як граматичної вона у свою чергу почала впливати на ці категорії.

Завершуючи з'ясування проблеми взаємодії часткових іменникових категорій, не можемо обійти увагою й питання зв'язку категорії істоти / неістоти та категорії відмінка. Найперше слід зауважити, що в лінгвістичних джерелах питання про те, чому саме знахідний відмінок став формою, на рівні якого була забезпечена формальна диференціація значень істоти / неістоти, залишилося поза увагою. Хоча відповідь на нього спростувала б думку про те, що різниця у формах цього відмінка для назв істот і назв неістот є наслідком уже попередньо наявного поділу іменників за значеннями істоти / неістоти на номінативному рівні, а тому нібито немає жодних підстав говорити про існування спеціально призначених для вираження значень істоти / неістоти форм, відтак і визнавати граматичну (морфологічну) категорійність цієї опозиції [1: 186]. Звичайно, заперечення цього положення можна вбачати в тому, що дослідники його не підтримують.

Загалом можна припустити, що чинником, який сприяв втіленню категорійних значень істоти та неістоти у формі знахідного відмінка, є семантика цього відмінка, спрямована на вираження об'єкта дії або стану [2: 87–94]. При цьому об'єктна семантика знахідного характеризується тим, що вказує на означеність об'єкта, цілісне охоплення його дією [2: 100], на відміну від інших відмінків, зокрема родового, які також можуть виражати об'єктну семантику [2: 58]. Очевидно, саме ця семантична спеціалізація визначила придатність форми знахідного відмінка для вираження значень істоти / неістоти. Психоментальною підставою для цього послужило те, що розрізнення онтологічного статусу предмета – живий чи неживий – найперше виявляється важливим у ситуації спрямованості зусиль (дії) мовця на об'єкт і впевненості мовця в тому, що цей об'єкт може реагувати на зусилля (дію) адекватно за умови, що його онтологічний статус характеризується як «живе». Важливо при цьому, щоб об'єкт, на який спрямована дія мовця, був локалізований у просторі, що можна охопити, тобто був конкретним предметом.

Причину того, що для назв істот у позиції знахідного вживається форма родового, можна, очевидно, пояснити семантикою останнього, яка досить точно відображена його назвою – родовий: об'єкт, на який звернена дія суб'єкта-мовця, мислиться ним (суб'єктом) як такий, що «рідний», активний, тобто може вступати в інтеракцію. Неважливість цього компонента змісту в об'єктній позиції знахідного відмінка для позначення об'єктів, що є неістотами, зумовлює вживання іменників на їх позначення у формі називного, чим указується на індивідуальний, неактивний їх онтологічний статус. На рівні мови це підтверджується тим, що для називного відмінка однією з вторинних функцій є функція об'єктного суб'єкта, в якій виразно реалізується значеннєвий компонент неактивності об'єкта, наприклад: *напишуться книги* [2: 79]. Отже, в тому, що значення істоти / неістоти важливі саме в разі перебування предмета у фокусі уваги як об'єкта, є чітка логіка, передбачена характером осмислення мовцями дійсності. Знахідний відмінок, який відповідає за вираження власне-об'єктної семантики, забезпечує можливість поєднання в собі об'єктності з указівкою на істотовий (інтерактивний) чи неістотовий (пасивний) онтологічний статус предмета. У зв'язку з цим виникає питання, чи є підстави вважати, що форма знахідного відмінка виражає не лише об'єктність, а й значення істоти / неістоти, тобто синкретична щодо вираження названих значень.

Відповідь на поставлене питання позитивна: форма знахідного відмінка є водночас і формою відмінка, і формою для значень істоти / неістоти. Аргументувати цю позицію можна такими міркуваннями. По-перше, можливість вираження різних значень одними засобами, тобто синкретизм форм, – характерна ознака типологічно синтетичних мов [5: 446], що не дозволяє ставити під сумнів можливість співіснування й вираження в одній формі як значень відмінка, так і значень істоти / неістоти. По-друге, об'єктна семантика знахідного відмінка (як основна) могла б знайти послідовну реалізацію в одній формі вираження, однак цього не спостерігається: саме семантика істоти / неістоти визначає неоднотипність відмінкових показників. По-третє, сила «тиску відмінка», яка вилілася в уніфікацію відмінкової парадигми на рівні форм множини іменників відносно роду, за умови підпорядкованості значень істоти / неістоти значенню відмінка мала спричинити редукцію формальної різниці на рівні знахідного відмінка однини, однак цього не лише не відбулося в однині, а й, навпаки, у множині знахідний також роздвоївся, і саме парадигма множини забезпечила найбільш послідовне морфологічне відображення семантики істоти / неістоти.

Отже, аналіз питання міжкатегорійної взаємодії часткових іменникових категорій роду, числа та відмінка з категорією істоти / неістоти засвідчує, що зазначені категорії перебувають у тісному взаємовпливі й взаємозумовленості. Водночас удалося з'ясувати, що ця взаємодія й взаємозумовленість впливає на послідовне формальне (морфологічне) вираження значення істоти / неістоти. А це може слугувати додатковим аргументом на користь кваліфікації опозиції істота / неістота як граматичної й передусім морфологічної.

Грунтуючись на викладених вище положеннях, опозицію істота / неістота розглядаємо як комплексну граматичну категорію, що зумовлено характером способів її граматичної репрезентації, до яких, окрім морфологічних, також належать словотвірні та синтаксичні. Це визначає її кваліфікацію в системі морфологічних категорій іменника як периферійної класифікаційного типу.

Класифікаційний характер категорії визначається тим, що іменникова лексика не змінюється за значеннями істоти / неістоти, а розподіляється на підкласи залежно від лексичної семантики та граматичних ознак, до яких передусім належать морфологічні показники, що реалізуються в межах форми знахідного відмінка, утворюючи з останнім площину синкретизму.

Найпослідовніше на морфологічному рівні значення істоти / неістоти виявляються формою множини. Цей спосіб виявлення семантики слід вважати ядерним у термінах розрізнення ядра / периферії як аспекту феномена асиметрії. Відповідно реалізація формального протиставлення значень істоти / неістоти в однині становить периферію. Послідовність формальної реалізації семантики істоти / неістоти саме у множині є результатом переваженості форм однини іншими значеннями, зокрема значенням роду, що внеможливило одночасне вираження обов'язкових для цього типу мовної свідомості значень. Тому в ході розвитку значення істоти / неістоти знайшло «лакуну» у множині, що слугує беззаперечним доказом граматичності цього значення, адже однією з ознак граматичних значень є саме регулярність й обов'язковість їх вираження. Цей вихід можна вважати інваріантом загального мовного механізму, відповідно до якого граматичні значення, що через певні обставини не можуть зреалізуватися типово (симетрично), знаходять компенсаторні засоби свого вираження. На рівні однини такими компенсаторами стали синтаксичні засоби.

Отже, симетричним співвідношенням семантики та граматики, або значення та форми, на рівні морфологічного компонента міжрівневої граматичної категорії істоти / неістоти (морфологічної категорії істоти / неістоти) є вираження: а) значення істоти омонімічною з формою родового відмінка формою знахідного відмінка, яка синкретично втілює і значення знахідного відмінка, і значення істоти іменників чоловічого роду II відміни в однині й усіх родів у множині; б) значення неістоти омонімічною з формою називного відмінка формою знахідного відмінка, яка синкретично втілює і значення знахідного відмінка, і значення неістоти іменників усіх родів в однині, крім іменників чоловічого роду II відміни, і у множині.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий / Отв. ред. С.Д. Кацнельсон / А.В. Бондарко – Л.: Наука, 1976.
2. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови: Монографія / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / І.Р. Вихованець. – К.: Наук думка, 1987.
3. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / І.Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во «Пulsари», 2004.
4. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Морфологія: Монографія / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.
5. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990.
6. Мучник И.П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке / АН СССР. Ин-т русского языка / И.П. Мучник – М.: Наука, 1971.
7. Ревзина О.Г. Общая теория грамматических категорий // Структурно-типологические исследования в области грамматики славянских языков / Отв. ред. А.А. Зализняк / О.Г. Ревзина – М.: Наука, 1973. – С. 5 – 39.
8. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление / Б.А. Серебренников – М.: Наука, 1988.
9. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. акад. І.К. Білодіда. – К.: Наук думка, 1969.
10. Шевченко Л.Ю. та ін. Сучасна українська мова: Довідник / Л.Ю. Шевченко, В.В. Різун, Ю.В. Лисенко; За ред. О.Д. Пономаріва / Л.Ю. Шевченко – К.: Либідь, 1993.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Мороз – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов №1 Національного Університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Наукові інтереси: явище семантико-граматичної асиметрії в системі морфологічних категорій іменника.

СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ КАТЕГОРІЇ МОДАЛЬНОСТІ (ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА)

Тетяна НЕСТЕРЕНКО (Кіровоград, Україна)

Стаття присвячена окресленню загальних рис типології, семантики та структури категорії модальності.

Ключові слова: функційно-категорійна граматики, граматична категорія, міжрівневі категорії, модальність, реальність / ірреальність.

The article is devoted to the general typology, semantics and structure of the category of modality.

Key words: functional-categorical grammar, grammar category, interlevel categories, modality, reality / unreality.

Особлива значущість модальності в процесах пізнання, комунікації, виявлена в потенційно закладеній у цій категорії здатності кваліфікувати висловлення з погляду його відповідності чи невідповідності дійсності, пояснює сталий інтерес до неї лінгвістів, котрі прагнуть пізнати феномен цього мовного явища, його категорійного облаштування, принципи й механізми об'єднання мовних явищ у загальний клас модальних, визначити реєстр категорій, підпорядкованих реалізації модальних значень на системному й функційному рівнях мовної організації. Це робить питання про природу, принципи формування, категорійну належність, межі, структуру й типи мовних категорій, об'єднаних центральним модальним значенням та деякі інші визначальними для ось уже декількох етапів розвитку вітчизняної та зарубіжної лінгвістики. Науковий результат пошуків у сфері модальності здебільшого залежить від цільових установок та панівних поглядів на природу мови в певний історичний період, а також від того, яка функція мови чи який елемент її структури є домінантними для дослідника.

Дослідження мови в найбільш загальному вигляді можна визначити як дослідження категорій у мові. У руслі опрацьовуваної у вітчизняному мовознавстві граматичного напрямку проблема модальності особливо актуалізується. Нова академічна граматики української мови, на думку І. Р. Вихованця, має бути граматикою функційно-категорійною, об'єктом якої є передовсім граматичні (синтаксичні, морфологічні, словотвірні) одиниці і притаманні їм граматичні категорії з детальним опрацюванням правил їхнього функціонування [4, с. 4]. Очевидно, що категорійна граматики у своєму вияві в конкретній мові не може бути сформована, якщо в її системі існують одиниці чи значення поза межами її категорій. Як справедливо наголошує В. М. Барчук, «можна дискутувати про обсяг, віднесеність і засоби реалізації категорій, але критерії їх встановлення мають бути єдиними» [2, с. 67].